

PENNSYLVANIA

Colofon

ISBN: 978 94 6365 836 2

1e druk 2026

© 2026, Kees Uittenhout

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

www.elikser.nl

Drukwerk: CSL digitaal B.V.

Vormgeving binnenwerk: Evelien Veenstra

Vormgeving omslag: Frank Hermens

Fotografie: Miek Uittenhout

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

PENNSYLVANIA

Roman over de vlucht van Russische joden
via Rotterdam naar Pennsylvania

What we lost in the fire
We found back in the ashes

Sam Chisholm, the Magnificent Seven

Kees Uittenhout



Opgedragen aan de Engelen
van de Pauluskerk in Rotterdam

Dank aan:

Maria Broos

Miek Uittenhout

Bas Moerman

Frank Hermens

Yvonne Bas

Frederieke Mans

De eerste keer dat het gebeurde, was ik twaalf. Twaalf, verdomme! Net zo twaalf als jij, Abraham, nu bent. Wat heeft iemand te kiezen als hij twaalf is! Hoe ver draagt een stem als je twaalf bent! Met twaalf was ik ervan overtuigd dat volwassenen altijd het beste met kinderen vóór hadden, zoals jullie dat ongetwijfeld nu ook nog denken. Dat er volwassenen waren voor wie dat niet opging, kwam niet bij mij op toen ik twaalf was, zoals dat bij jullie ongetwijfeld ook niet opkomt nu jullie elf en twaalf zijn. Met twaalf weet je niet. Volwassenen doen, kinderen ondergaan. Pas als kinderen geen kinderen meer zijn, kunnen ze die volwassenen hun daden betaald zetten.

Magere, vrolijke mannetjes waren jullie. Zijn jullie waarschijnlijk nu nog. Jullie schouderbladen staken uit jullie rug als atavistische vleugelaanzetten en jullie ribben waren te tellen. Hoewel jullie een jaar scheelden, was het alsof jullie een tweeling waren. In onze Jiddisje gegnt vonden jullie dezelfde dingen leuk en spannend en gierden van de lach om de onnozelle dingen. Zelfs het leren op de jesjiva was voor jullie meer reden tot plezier dan tot ernst.

‘Ze vergooien hun leven in zorgeloosheid,’ tobde tate zoals hij altijd tobde.

‘Ze genieten van hun jeugd zoals jongetjes dat behoren te doen,’ vond ik.

Jij, Abraham, was iets groter dan Joachim. Tikkeltje minder uitgelaten. Je leek op vader, had zelfs zijn neus en zijn donkere ogen. Joachim was als mame, een klein en knap kereltje met een groot hart. De goedheid zelve. De liefde zelve. Ofschoon je tegen Abraham opzag als ‘de oudere broer’, hadden jullie dezelfde neiging tot ontembaarheid. Tot explosiviteit soms. Bij straatruzies met buurtkinderen kozen jullie steevast partij voor elkaar en wanneer het daadwerkelijk op knokken aankwam, deden jullie niet voor elkaar onder. Blagen waren jullie, die stampten in regenplassen, zich verstopten in por-

tieken en op binnenplaatsjes, visverkopers achternaliepen en hun geroep imiteerden of bij bakkerij Van Speyr om een klompje gezoet deeg bedelden. Bijbelse veldslagen werden nagespeeld met stokken, stenen of sneeuwballen. Niemand hadden jullie nodig. Een natie op zich. Altijd samen. Lol trappend. Een twee-eenheid. Jullie vulden elkaars zinnen aan, waren gelijktijdig verkouden en werden simultaan wakker.

Te jong waren jullie om lang over de dood van ons zusje Sarah te treuren maar oud genoeg om te lijden onder het tekort aan aandacht van ouders die het verlies van hun kind niet aankonden en daar te veel mee bezig waren. Het dreef jullie nóg dichter naar elkaar. Na Sarahs dood werden jullie voor je opvoeding groten-deels afhankelijk van opa Yosselm en van mij. Maar ja, wat wist ik! Ik was geen opvoedster. Ik bracht jullie naar bed, stopte jullie in, knuffelde jullie goedenacht, waste jullie en hield vooral heel veel van jullie. Opa hielp jullie met studeren waar hij kon, las voor uit een van zijn vele boeken en leerde jullie schaken. Dat was het. Als jullie al jongejongensverdrietjes hadden, merkte ik daar in ieder geval weinig van.

Zes jaar geleden is het, dat jullie en ik elkaar uit het oog verloren. Hebben jullie in die tijd aan me gedacht? Zijn elf- en twaalfjarigen in staat zich iets van hun leven van vóór ze zes en zeven waren te herinneren? Zijn jullie in staat je een zus te herinneren die van het ene moment op het andere uit jullie leven verdween? Mijn stem herinneren jullie je ongetwijfeld niet, want toen de verhalen over het gezin Parringer verteld hadden móéten worden, was ik er niet meer. Tate en mame zullen ze niet verteld hebben want sinds de begrafenis van ons zusje Sarah, zijn zij zwijgers. Daarom vertel ik het. Nu.

Had ik het eerder moeten vertellen? Jullie eerder moeten zoeken? Nee. Buiten dat we een wereldzee van elkaar verwijderd waren, is wat mij is overkomen te onvoorstelbaar voor kinderhersen. Nu er

zes jaar voorbij zijn gegaan, nu kan het. Nu móét het zelfs, want het geheugen is beperkt en de verstreken tijdsafstand nu nog te overzien. Ik neem aan dat jullie kijk op het leven ondertussen voldoende is ontwikkeld om de waarheid over jullie zus aan te kunnen. Hoe pijnlijk ook. Dat moet ik doen. Wil ik doen. Onomwonden. Om het af te maken. Maar vooral om tegenover jullie te verklaren wat ik heb gedaan. In perspectief te plaatsen. Ik zal niemand sparen, mezelf wel het allerm minst. Al was het maar omdat de daders er anders mee wegekomen. En de wegekijkers. Die ook.

2

Het begon allemaal met de moord op tsaar Alexander II. Zes eerdere mislukte pogingen hem uit te schakelen hadden hem ervan overtuigd dat hij onkwetsbaar was. Ondoodbaar. De eetzaal in zijn Winterpaleis werd opgeblazen terwijl hij zich net in een andere ruimte bevond. De rails waarover de keizerlijke trein met hem erin zou moeten rijden, werden ondermijnd maar toen de bom afging en het rijtuig ontspoorde, bleek hij een andere trein te hebben genomen. In Parijs werd hij door een Poolse immigrant beschoten toen hij naast keizer Napoleon III in diens open landauer door de stad reed, maar de kogel miste hem op een decimeter. In Sint-Petersburg werd hij door een ex-student vijf straten lang achtervolgd en kreeg onderweg vijf kogels op zich afgevuurd die alle vijf naast waren.

Maar onkwetsbaar is niemand. Ondoodbaar al evenmin. Uiteindelijk kregen ze hem dan toch te pakken. Op de Bolshaya Italvanskaya, op de weg terug van zijn wekelijks bezoek aan zijn manege, wierpen twee terroristen van de Narodnaya Volya-groep – opstandelingen die met zijn bloedige dood een sociale revolutie hoopten te ontketenen – een bom naar het gepantserde keizerlijke rijtuig dat nauwelijks schade opliep maar een aantal kozakken in de entourage van de vorst bloedend tegen de grond sloeg. Toen de geschrokken Alexander uitstapte om de wonden van zijn lijfwacht te inspecteren, bracht een derde

lid van de groep – een Poolse revolutionair – een tweede bom tot ontploffing die hemzelf en twintig omstanders doodde én de tsaar dodelijk verwondde. De benen van de vorst bloedden pulserend, zijn buik lag open en zijn gezicht was door het vele bloed onherkenbaar. Halsoverkop werd hij in zijn beschadigde koets naar zijn paleis gereden waar hij een kwartier later in zijn bed de geest gaf.

Twee leden van de bij de aanslag betrokken terroristengroep bleken Ignacy Hryniewiecki en Heisa Helfand te zijn. Joden. ‘Er is geen twijfel over mogelijk,’ nam Alexanders zoon de gelegenheid te baat terwijl het lichaam van de tsaar nog warm was, ‘het zijn die vervloekte smouzen weer.’ Hij was het die na zijn vaders dood de anti-Joodse wetten, die zijn vader onder zijn bewind juist verzacht had, nieuw leven inblies. ‘Wij hebben de heilige plicht de aarde Jodenvrij te maken,’ verordonneerde hij. ‘We maken Jodenvervolging tot een vlammen banier tot we al die bloedzuigers tot en met de laatste man en vrouw tussen onze nagels hebben doodgeknepen.’ En omdat Polen onder Alexander II een goebernija was, een provincie van Rusland, daalde zijn tsaristische toorn ook op onze gegent in Warschau neer.

3

Met twaalf had ik nog niet het uiterlijk waar ik later zo beroemd mee zou worden. Wel had ik toen al die typisch Joodse, bleek breekbare en vlinderige schoonheid die man en Got zo behaagde. Puur. Dun en langbenig. Fijn gesneden gezicht. Spits kinnetje. Lang, donkerrood, golvend Jodinnenhaar dat eindigde in krullen die, als ik geen hoofddoek droeg, tot over mijn schouders kriebelden. Donkerbruine hindenogen. Hoge jukbeenderen en een bedeesde glimlach die de meeste mensen, mannen én vrouwen, vertederde. Een alleenganger was ik ook. Weinig mensen nodig. Alleen Rachel dan, sinds mijn zesde mijn beste en enige echte vriendin. En jullie natuurlijk.

Mogelijk herinneren jullie je haar nog. Mede omdat ze zelf geen broertjes of zusjes had, was ze dol op jullie. En jullie op haar. Altijd was ze ervoor in om te stoeien en jullie speels door de sloppen van de gegnt achterna te zitten. Rachel Weisz was écht mooi. Ze was van mijn leeftijd, maar een halve kop groter. Pikzwart haar. Fonkelogen. Ze woonde één dwarssteeg verder, in een in eeuwige schaduw gehulde keerweer waarin slechts heel af en toe een straaltje zonlicht naar beneden dwarrelde maar dat steevast oploste voor het de kas-seien bereikte. 's Winters glommen de onderste twee meter van hun huis van het optrekkende vocht. Als de woning van de familie Weisz een kelder had gehad, zou die de helft van het jaar vol water staan.

De klaterende zonnebloemenlach op haar gezicht was vrijwel nooit weg. In haar wang zat een kuiltje dat er ook zat als ze een enkele keer niet vrolijk was. Een dromerige manier van lopen had ze, alsof ze er met haar gedachten niet bij was. Echt mooi aan haar was haar aanstekelijk opgeruimde karakter. Daar kon ik nog wat van leren, want ik was eerder geneigd tot somberheid. Een sterke meid was ze, zoekend, grillig en dat was juist wat me zo in haar aantrok. Krachtiger dan andere meiden die ik kende en bij tijden ronduit opstandig. Wetten en regels, vond ze, waren er om getest en nog het liefst ontdoken te worden terwijl onze Joodse kehila juist volgzzaamheid voorstond. Ik was behoudender. Meegaander. Geloviger ook. Eerder geneigd tot inschikken dan tot provoceren. Toen nog.

Rachel en ik waren een vriendinnenpaar dat eindeloos kon palaveren over wat ons in ons jonge leven bezighield. En dat was veel. In het gezin Weisz werd de mitswot minder strikt nageleefd dan bij de orthodoxe Parringers en onder Rachels kritische invloed werd ik heen en weer geslingerd tussen het geloof en de twijfel eraan en vroeg me af of het geboren worden uit een Joodse memme wel bagage genoeg was om een Jodin in de zuivere zin van het woord te zijn. Mame en tate vonden van wel. Natuurlijk, alle ouders in de gegnt vonden dat van hun kinderen. Zelfs de Polen dachten er zo over.

‘Maar bepalen de Polen dat ik me verbonden moet voelen met Palestina?’ mopperde Rachel meer dan eens. ‘Dat land waar ik nooit geweest ben en dat ik alleen ken uit de verhalen van mensen die er evenmin ooit geweest zijn?’

‘Het Jodendom is niet plaatsgebonden,’ verzekerde tate me om me in het gareel te houden, ‘het is, waar je je ook bevindt, een identiteit.’

‘Maar dan kan ik er nooit aan ontsnappen!’

‘Daar is ook geen enkele reden toe,’ norste hij. ‘Een Joods meisje is een lichtje dat een leven lang brandt en nooit dooft.’

De meeste Joodse vrouwen hadden geen spiegel. Dat zou ijdelheid alleen maar bevorderen. Maar zowel Rachel als ik had een kleermakende vader en dus menshoge spiegels tot onze beschikking en we konden elkaar daarmee zowel bewonderen als bekritisieren. Maar met twaalf realiseerden we ons ook al dat die gespiegelde schoonheid in de tijd verloren ging, zoals bloemen hun blaadjes verloren als ze eenmaal geplukt waren. Want als Rachel en ik eenmaal door een Joodse man ‘geplukt’ zouden zijn, ging ons haar eraf. Vooral Rachel gruwde van het idee van die gedwongen kaalheid en de hoofddoek of de sjeitel om het daarna weer te verhullen.

‘Got lijkt Zijn uiterste best te doen Zijn bedoelingen te maskeren en het aan de mens over te laten de raadsels te ontsluiëren,’ vond Rachel bozig, zelfs tegenover de allerhoogste. ‘Waarom zou Hij zoiets van vrouwen eisen! Volgens mij is dit door bezitterige mannen bedacht, niet door Got.’

Maar mijn vader torende als een alwetende en onvermurwbare patriarch boven me uit, kapte een debat over het afknippen van mijn haar al bij voorbaat af met beroep op eeuwenoude tradities en bereidde me al vroeg op de pruik voor.

‘Ik heb jou niet voor niks “Ava” genoemd, wat “zij die leven geeft” betekent. Sinds Eva is de vrouw de ruggengraat van elk huis van het volk van Israël. Zij is het die de wetten en regels in de halacha in ere houdt. Wee de vrouw die dat niet doet. Wee de Jiddische vrouw die haar schoonheid stelt boven de mitswot.’

Op ons etalageraam had de handschilder van de Jodenbuurt in gouden kapitalen met witte schaduwen tates naam geschilderd: 'Janusz Parringer'. Daaronder in Hebreeuwse letters: 'מַעֲשֵׂה נֵמָא', 'Meester-Kleermaker'. Tate koppelde zijn vakmanschap een-op-een aan zijn geloof.

'Kleermaker is een eerbaar beroep in het Jodendom,' vond hij. 'Ook in de ogen van Got omdat Hijzelf Adam en Eva na de zondeval in het paradijs opdracht gaf hun naaktheid te bedekken.'

Een zwaarmoedig orthodoxe man was hij, die alles wist van, en zich strikt hield aan, de Joodse wetten en tradities, maar moeite had zich te verheugen op een tussen regenwolken uit piepende zonnestraal. Een man die moeite had met gevoelens, zowel die van hemzelf als van anderen, zowel met uitbundige vrolijkheid als met, zoals hij dat noemde, 'gejank'. Hij sprak in korte, afgemeten zinnen met altijd wat spetters gal erin.

Ondanks zijn vakmanschap accepteerde hij zijn nederige plek in de gegnt. Of creëerde hem. Zo is hij, vermoed ik, nog steeds: streng voor zichzelf en al even strikt voor jullie als hij voor mij was. Wie overdag of 's avonds door de steeg liep, zag, behalve op de sjabbat, door het etalageraam tate voorovergebogen werkend aan knoopsgatstiksels en gladde zomen. En wie goed luisterde hoorde dan het zachte getik van de open neergaande naald van zijn grootste schat, de Singer-naaimachine. Beschilderd met een rode 'S' en geelrode bloemornamenten. Er pontificaal midden op stond, in zilveren letters, het Singer-logo. De machine was gemonteerd op een houten blok met een laatje waar nieuwe naalden, gestoken in kartonnetjes, in bewaard werden en de gebruikte in een zakje terechtkwamen voor het geval de nood aan de man kwam. Eroverheen paste een halfmond deksel met sloten en erbovenop een handvat om haar te kunnen tillen. Met de Singer voelde tate zich daadwerkelijk de 'Meester-Kleermaker' van de Joodse wijk. Het was alsof die machine een verlengstuk was van hemzelf.

‘Wat ik en mijn Singer maken, is kwaliteit. Samen kunnen we de wereld aan.’

De naaimachine was weliswaar lomp, maar het werk dat tate ermee afleverde was daadwerkelijk secuur en snel. In geen tijd naaide hij er, na slechts één blik op het postuur van de opdrachtgever, losse lappen stof mee aaneen tot een perfect passend kledingstuk. Ze had een recht-voor-je naaldpositie, kon locksteken maken die aan beide zijden van de stof uniforme lengte en spanning hadden en gaf hem eindeloze mogelijkheden stofsoorten te combineren en sierstiksels te maken. De Singer gaf hem een voorsprong op al die andere kleermakers in de gegnt, de door hem verachte simpele zielen van scharen en naalden zoals de vader van Rachel, die mouwen schuin aanzetten en knopen zo aannaaiden dat de draad bij de eerste de beste weerstand al loskwam. Op het etalageraam van vader Weisz stond geen naam in schaduwletters. Hij had niet eens een etalage. Hij was geen kleermaker die door de weverij pasgeweven stof liet brengen voor kleding die slechts weinigen konden betalen, maar maker van kleren voor de schamelen, waar hij afgedankt en uitgelubberd goed voor gebruikte. Hij had ook geen ambitie los te komen van zijn huidige wankel status.

‘Als ik op hoge ouderdom maar niet in het armenhuis hoeft te creperen,’ vond hij, ‘dan ben ik allang tevreden.’

En als de kleding zó ver afgedragen was dat er spontaan de gaten in vielen, kon Rachels vader er altijd nog werkkleding voor nieuw aangekomen migranten van maken. In twee maten.

Gegnt-bewoners die meer smaak dan geld hadden en de kleding bestemd voor feestelijke gelegenheden niet konden betalen, konden die bij tate huren of lenen. Desnoods krijgen op basis van de tsedaka, de Joodse plicht goed te doen voor behoeftigen zonder er iets voor terug te verlangen, al begreep ik niet waarom deze plicht ook opging voor een geveer die zelf zo behoeftig was als tate. Want ook ónze kleermakerij was geenszins een vetpot. Objectief bezien stelde ze zelfs bitter weinig voor. Het was een achenebbisj etablissement in een steeg

aan de buitenrand van de buurt, niet ver van de Heilig Kruiskerk, en bevond zich tussen broekennaaiers, knopen- en pruikenmakers, souchers in fournituren en allerhande prutters. Zoals de vader van Rachel. Als ik aan tate denk, zie ik hem met een meetlint om zijn nek dat hij zelfs tijdens de maaltijd niet afdeed. Hij droeg een leesglas omdat zijn ogen door het ingespannen werken met dunne draden en naalden achteruitgingen en hoestte voortdurend omdat hij, voorovergebogen over zijn werk, de hele dag vezelstof inademde. In de kleermakerij lag overal stof. Stof van stof. Ook in de zonnestralen die door de ramen naar binnen schenen, danste stof.

Ik was degene die hem in de kleermakerij hielp. Niet jij, Abraham, jij was te klein. Natuurlijk ook niet jij, Joachim, jij was nog jonger. Niet mame, die weliswaar de administratie van de zaak deed, de bij tate geplaatste bestellingen afleverde en de rekeningen inde – tate kwam de kleermakerij nauwelijks uit – maar zich verder vooral op het naleven van de kasjroet en de Joodse kook- en baktradities toeleigde. Nee, ik! Als achtjarige al, mocht ik meekijken en hem af en toe wat helpen. Nu ik twaalf was, hoefde hij me zo goed als niks meer te leren. Dankbaar voor die hulp was hij echter nooit. Altijd nukkig en kortaf. Altijd corrigerend. Wat ik ook deed, het moest altijd anders. Ik kan me niet herinneren dat hij ooit naar me geglimlacht heeft.

Ook Rachel werd door haar vader ingezet bij de exploitatie van diens kleermakerij. Maar waar ik mijn vader hielp bij het uittekenen van pandlijnen met kleermakerskrijt, afhechten, aanbrengen van belegjes en biaisband en het omzomen van zelfkant, soms zelfs bij het maken van een mousseline, was Rachels opdracht een totaal andere. Háár vader stuurde haar naar lompenmarkten en uitdragerijen in de binnenstad om stevig af te dingen op afgedragen kleding waar nog herbruikbare knopen aan zaten of die nog goede kragen, boorden of zakken hadden. ‘Knopendagen’ noemde ze die zelf. Op dagen dat ik niet mijn vader hielp, was ik haar kompaan.

Het betekende wel dat ik daarvoor met haar de eroev over moest, de onzichtbare grens die de gegnt scheidde van de rest van Warschau. Er was geen statutaire Joodse wet die het overgaan van de eroev in de weg stond, maar aangemoedigd werd het zeker niet. Vooral niet door tate die jullie, maar vooral mij een vrees aanpraatte voor de wereld buiten. Binnen de eroev was het veilig: een gelovig eiland in een zee van christelijk heidendom waar elke straat en elk huis verwant voelde en iedereen elkaar kende. Erbuiten schuilden seculier gevaar, wereldse verlokkingen en Jodenhaat. Maar zoals voor elke eilander waar ook ter wereld, was ook voor mij de grens tussen land en water het aanlokkelijkst. Alléén durfde ik die niet over. Met Rachel wel.

Als ze de prijzen van het goed te hoog vond of de kledingverkooper te chagrijnig, maakte ze gebruik van de momenten dat hij zijn aandacht bij een andere klant had of als ik hem met mijn meisjesachtige charmes afleidde, om, terwijl zij quasi-ongeïnteresseerd de stapels lorren doorzocht, ongezien knopen van de kleding te pietsen, zakken en kragen los te tornen en de buit in een zak in haar onderjurk te laten verdwijnen. Daartoe had ze een karambitmes bij zich – zelf noemde ze het een ‘knopenmes’ – met een vlijmscherp, gekromd lemmet om stiksels en knoopsgaren razendsnel mee los te tornen of door te snijden. Soms maakte ze van de gelegenheid gebruik om ook nog accessoires uit de kramen mee te jatten, dingen klein genoeg om in haar handpalm en daarna in haar jurkzak te laten verdwijnen. Ringen. Kettinkjes. Manchetknopen en broches. Van blik, glas en geschilderd ijzer. Die verkocht ze later op straat als ze toch de buurt in moest om haar vaders maaksels bij de klanten af te leveren. Natuurlijk hielden Rachel en ik die belevenissen aan de overkant van de eroev voor mijn tate verborgen. Hij zou ontploffen van woede als hij het te weten kwam.

Omdat hun voorland slechts het moederschap betrof, werden in het Jodendom meisjes niet geacht onderwezen te worden en al helemaal niet even breed als jongens. Maar leergretig waren zij en ik allebei. Vooral Rachel. Nadat zij er een enorme stampij over maakte, bleek mame via via in de Nalewskistraat een in de halacha gespecialiseerde zogerin te kennen, die ons, oogluikend toegestaan door onze rebbe, voorlas uit en op basaal niveau uitleg gaf over de Talmoed. Rebecca Hirsch heette ze en ik herinner me dat ze borsten had die te groot leken voor haar tengere lichaam. Ze was oneindig lief en deed haar best al onze vragen te beantwoorden, ook als de antwoorden leidden tot nieuwe vragen. Tate vond onderwijs voor mij als meisje – voor alle meisjes trouwens – eigenlijk pasoel maar onder druk van mame stemde hij er uiteindelijk mee in. ‘Hoe beter opgeleid in de leer, des te vaster het geloof,’ was de visie waarmee zij hem overtuigde. Met de korte tijd die we als meisjes hadden om kennis tot ons te nemen, sloegen Rachel en ik daarom nooit een schooldag over.

Een klein meisjesklasje was het waar we in zaten. Ik herinner me een wicht dat uit Oost-Rusland naar onze gegnt in Warschau gevlucht was en pertinent weigerde ook maar één woord tegen wie dan ook over wat dan ook te spreken. Een ander meisje kwetterde daarentegen voortdurend tegen iedereen en hield ook niet op als de zogerin dreigde haar de klas uit te sturen om wat rust te creëren. Rechts naast mij zat Rachel, aan de andere kant een meisje van vijftien met een groot hoofd en de onbedwingbare neiging tot vernielen. Ze was op het imbeciele af stompzinnig en nauwelijks in staat zinnen met enige samenhang te produceren. Ze brak potloden, kraste in de schoolbank, littekende de klepdeksel van haar lessenaartje met een mes en scheurde bladzijden uit boeken, ook uit de Talmoed. Ik vond dat heiligschennis. Dat deed je niet. Zelfs niet als imbeciel.

Méér dan gemotiveerde leerlingen waren Rachel en ik. Zij een stuk kritischer dan ik, ik iets slimmer dan zij. Niet alleen leergierig naar wat er in onze eigen Talmoed stond, maar ook naar christelijke teksten waar de zogerin ons, vooral op aandringen van Rachel, globaal kennis mee liet maken. Er leken minder regels te kleven aan het christendom. Minder verboden. Minder ‘gij moet en gij zult niet’. Vanuit ons eigen geloof waren er zowat meer regels dan vanuit de wetten die de tsaar had uitgevaardigd. ‘Een Jood,’ leerde onze zogerin, ‘dient jetser hatov te hebben: zich goed en netjes te gedragen in deze wereld en een voorbeeld te zijn voor de volkeren om hem heen. Dat is heel belangrijk.’

7

Het was vooral de pracht en praal van de christenen die indruk op ons maakte. Zozeer zelfs dat toen Rachel en ik op een winterse knopendag vanaf de lorrenmarkt langs de Heilig Kruiskerk aan de Krakowski Przedmiescie naar huis liepen en we door de halfopen kerkdeuren het koor hoorden oefenen, we met bonzend hart onder het Christusbeeld door slopen en het met zuiltjes ommuurde bordes beklommen om het gregoriaans in die vreemde christelijke taal beter te kunnen horen.

‘Wij horen hier niet te zijn, Rachel,’ aarzelde ik in de hal. ‘Wij zijn indringers in het geloof van anderen.’

Ze nam me bij de arm en schoof – zij resoluut, ik met kloppend hart – samen met mij in de achterste bank van het verder van gelovigen verstoken heiligdom. Koorgezang boven ons, slierten van achtergebleven wieroekgeuren om ons heen.

‘De geur van ouderdom,’ wist Rachel fluisterend, ‘die je in onze shoel niet ruikt hoewel het joodse geloof ouder is dan het christelijke.’

Het was sereen stil in het wit gestucte kerkgebouw, tussen de beelden, de fresco’s, het enorme gouden hoogaltaar, de preekstoel en de schilderijen, sommige donker en verhalend, andere engelachtig en licht. Terwijl we stil de kunstwerken bewonderden, schuifelde een

oude, kromgetrokken vrouw binnen, wierp een muntstuk in het offerblok, maakte een kniebuiging in het middenpad en vertrok weer.

‘Een christenkerk is een oord van beelden, de synagoge een van woorden,’ filosofeerde Rachel. ‘Vergeleken met dit gebedshuis is onze Nozyksynagoge aan de Ulica Thomackie pover. En die is al zo mooi.’

Er was nog meer bijzonder aan de roomse rituelen. Op christelijke feestdagen trokken vanuit de Kruiskerk stapvoetse processies over de Krakowski Przedmiescie. Rachel en ik keken dan vanaf onze kant met verbazing naar de met borduursel versierde vaandels, ernstig kijkende priesters en nonnen erachteraan, acolieten die kruizen op staken en wierookvaten droegen en mannen met een sjerp om die een sokkel met een aangekleed Mariabeeld torsten terwijl ze christelijke gebeden mompelden in Latijns geklankte zinnen.

Ondanks de door Rachel ontstoken twijfel, was ik met twaalf nog niet echt kritisch op het geloof en de cultuur van mijn ouders. Dat kwam later pas. Ik vond het zelfs wel mooi lid te zijn van het ‘Uitverkoren Volk’, zoals ons in de sjoel uit-en-te-na werd voorgehouden.

‘De anderen zijn niet belangrijk, Ava,’ leerde tate. ‘Wij zijn de uitverkorenen. Wij zijn alles, de hele wereld. De rest doet er niet toe.’

‘Als wij Gots uitverkorenen zijn,’ schamperde Rachel echter na de sjabbat-dienst, ‘begrijp ik niet waarom Hij toestaat dat de tsaar en zijn klik ons willen uitroeien.’

De vieringen vond ik het allermooist aan Jood zijn. Rosj Chodesj bij nieuwe maan. Het blazen op de sjofar door de ba’al tokea tijdens Rosj Hashana. Jom Kipoer om tot inkeer te komen en Soekot om de bevrijding uit de Egyptische slavernij te gedenken. Maar toch vooral Pesach. Met Pesach voelde ik me het dichtst bij de Joodse tradities. Ieder jaar weer werd dezelfde geschiedenis over de farao verteld over hoe Got hem via Mosje als tussenpersoon te lijf ging met gruwelijke plagen omdat hij diens smeekbeden negeerde en het Joodse volk niet

wilde laten gaan. Wat me zo aantrok aan het feest was de symboliek, waarbij het huis zorgvuldig werd schoongemaakt en ontdaan van elk snippertje gist of zuurdesem omdat de Joden tijdens hun uittocht uit Egypte alleen maar ongezuurd brood bij zich hadden. Mame bereidde de seider-avondmaaltijd die, zoals de traditie voorschreef, niet erg copieus was maar vooral bestond uit smaken die ieder stonden voor een episode uit het verhaal van de exodus. Ik herinner me nog het ritueel, waarbij eerst ik, later Abraham en nóg later Joachim, als het jongste gezinslid aan tafel, ieder jaar weer de vraag zong waarom deze avond anders was dan alle andere avonden. De vier bekers verdunde wijn die eenieder aan tafel dronk, het morsen van een wijndruppel voor iedere plaag die Got de Egyptenaren zond, maar vooral het verstoppen van de afikoman, een stuk van de matse die Joachim dan moest zoeken, vond ik prachtige tradities. Het half voordragen, half zingen door tate van de eerste bede van de heiligmaking ontroerde me tot in mijn ziel. Na de maaltijd werd van alle huizen de buitendeur opengezet om met luide stem alle heidenen te vervloeken en Elia, de profeet van de verlossing, symbolisch uit te nodigen binnen te komen en met ons wijn te drinken. Hij kwam nooit.

Rachel en ik vonden elke straf voor de farao een terechte – de bloedige Nijl, kikkers, veepest, luizen, zweren, hagel, sprinkhanen – maar dat Got een engel zond om van elk gezin de eerstgeborene af te slachten, vonden we te gruwelijk om te bevatten en we lieten dat ook op verontwaardigde toon horen.

‘Wie twijfelt aan één aspect van de leer,’ vond tate streng, ‘verliest het houvast van het absolute geloof. Dan verdwaal je.’

Hoezeer de andere rituelen van Pesach ons ook aanspraken, dit element werd met de jaren almaar moeilijker te verteren en maakte dat Rachel en ik inderdaad langzaam de rechte weg kwijtraakten.

‘Een wrede Got is Hij,’ vond Rachel, ‘wreed voor onze vijanden, maar even wreed voor onszelf. Daarbij verplicht Hij ons ook nog

onze pasgeboren jongetjes te verminken door ze hun voorhuid af te snijden.’

Het was zo. Terwijl bloed in het Jodendom gelijkstond aan onreinheid had niemand problemen met het bloed bij de briet mila. Nóg hoor ik de door mijn ziel snijdende kreten die jullie uitstootten toen jullie acht dagen oud waren, het mes van reb Nathan Abendroth zijn werk deed en jullie je naam kregen. De briet was in de ogen van Rachel en mij een wreedheid die een goede Got niet zou moeten willen.

‘Laat Hem zijn woede richten op wie het verdient in plaats van op onschuldige jongetjes,’ spuugde Rachel soms woedend uit. ‘Op die vervloekte farao-achtige majesteit met zijn kille, ijzeren ziel bijvoorbeeld die huist in zijn Winterpaleis in Sint-Petersburg en ons net zo onderdrukt als die vuige Egyptenaar deed in de tijd van Mosje. Op hém zou Hij Zijn plagen moeten loslaten.’

De sjabbat was in het Jodendom het hoogtepunt van de week en dat was hij ook voor mij. Ondanks mijn groeiende twijfels.

‘Deze dag,’ leerde onze rebbe, ‘staat in het teken van de verbintenis tussen Got en zijn volk Israël.’

Wekelijks verheugde ik me op de dienst in de synagoge, ook al moest ik tot mijn frustratie vanuit de vrouwengalerij zwijgend op de mannen neerkijken. Het mooist vond ik het Amida, het staande gebed. Vooral hield ik van de sjabbat vanwege de gezelligheid en de ontmoetingen na de dienst. Het gelach en geroddel. Het elkaar voor de gek houden en het doorvertellen van grappige voorvallen uit de gegnt. Juist dat, eerst de ernst van de viering en dan het ongedwongen met en om elkaar lachen, stutte onze kehila. Verder was de sjabbat zalig van saaiheid, van het sjabbat-maal met de gevlochten challe en de verdunde wijn op vrijdag, tot de havdala op zaterdag. Niemand hoefde iets. Er werd niet gewerkt, kleding wassen was pasoel. Zelfs de kachel werd niet gestookt omdat op sjabbat geen vuur mocht worden gemaakt. Na het eten van de op donderdag al klaargemaakte sjolent scharrelden jullie en ik een beetje rond in de kleer-

makerij van tate en in onze steeg waar alle winkels en huizen, als tandenstompjes in een oudemannengebit, aan het verkrotten waren. Vader had gordijnen gemaakt zodat we die krottigheid niet hoefden te zien terwijl we zaten te eten.

8

Ik vermoed dat jullie je weinig zullen herinneren van Warschau. Daarvoor waren jullie simpelweg te jong. Ik herinner me haar echter nog heel goed. Met de tijd zijn de beelden uit mijn jeugd weliswaar stilstaande plaatjes geworden, vervaagd ook, als een waterverfschilderij in de palle zon, maar nu ik ze voor dit verhaal tot leven wek worden ze weer kleurig en scherp. Laat me proberen te schetsen hoe Warschau eruitzag in de tijd dat jullie allebei nog melktanden hadden. Het was de stad waar het keizerlijke verleden afdroop van elke straatkassei. Van koningspaarden en galakoetsen, van soldatenvoeten en flanerende liefdesparen. Langs de Nowy Świat wandelden dames in pastelkleurige japonnen met kanten parasols, hun stemmen zacht als een nocturne van Chopin die uit een open raam ontsnapte. Heren met hoge hoeden en zorgvuldig getwiste snorren, bogen licht wanneer ze elkaar passeerden, een stille choreografie van beleefdheid en verlangen. Het Warschause voorjaar veranderde de stad in een naar bloemen geurend spektakel en lieten de bomen in de parken hun bloesems als koolwitjes door de straten dwarrelen. De herfst maakte alle licht zachter. De boombladeren in het Lazienkipark, met het in oranje steen opgetrokken Koninklijk Paleis en de tuinen van het geel-witte Wilanów met zijn toverachtige, naar kruisemunt geurende labyrint, kleurden dan via goud naar roestbruin en van uitbundig rood naar geel. 's Zomers leek de stad verliefd op zichzelf en opende zich als de kelk van de naar bevruchting hunkerende bloemen die met duizenden tegelijk als een kakelbont tapijt opschoten aan de oevers van de Wisla. Zwermen boerenzwaluwen scheerden daar laag en hoekig over het water en duiven koerden in de boomtoppen terwijl Poolse jongens en meisjes in badkostuum schaterend